

СВЕТИТЕ РЕЛИКВИ ВЪВ ВОЕННИТЕ КАМПАНИИ НА ВИЗАНТИЯ (IV – VII В.)

Кристиян Лъсков

Анотация: Настоящото изследване разглежда появата и участието на светите реликви във военните кампании на Византия през първите векове от нейното обособяване. Студията представя една периферна за периода тема от военната практика на ромеите, която обаче намира особено развитие през следващите векове. В този смисъл се проследява част от генезиса на култа към реликвите в Източната римска империя и неговата особена роля във военното дело.

Ключови думи: Християнство, реликви, военни походи, Византия.

„...защото Господ вашият Бог, Той е, Който ходи с вас да се бие за вас против неприятелите ви, за да ви спаси.“

Второзаконие: 20:4

Религията и войната се оказват двете екзистенциални крайности у човека, които задвижват тромавото колело на историята. Вярата създава богове, а войната често ги унищожавя. Човешката цивилизация не успява да роди по-странно явление от съюза между съзидателната сила на религията и гибелната сила на войната.

Историографският интерес към проблема за отношението между християнството и войната има своите корени още в началото на XX век. В първото издание на своя класически труд от 1902 г. Адолф фон Харнак проследява развитието на военната служба в отношението ѝ с християнството и християнизацията.¹

¹ А. HARNACK, *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten*, Leipzig 1906.

Основополагащи в изследването на тази проблематика се явяват по-късно и трудовете на Анатолий Фролов² и Ернст Китцингер³, които в голяма степен показват значимостта на реликвите в цялостния живот на Източната римска империя. Именно чрез светите реликви ни се разкрива едно любопитно и устойчиво явление от военно-религиозната практика във Византия.

Все още обаче, за ролята на реликвите като паладиуми във военната практика на Ви-

² А. FROLOW, *La relique de la Vraie Croix. Recherches sur le développement d'un culte*, Paris 1961.

³ Е. KITZINGER, *Il culto delle immagini: l'arte bizantina dal cristianesimo delle origini all'iconoclastia*, Milano 2018; Е. KITZINGER, *The Cult of Images in the Age before Iconoclasm*, *DOP*, 8 (1954), 83 – 150.

зантия, липсва цялостно и пълно изследване. В отделни статии са направени известни стъпки към проучването на този въпрос, без обаче той да бъде поставен във фокус. Систематизация на част от изворите, свързани с участието на реликви във военни походи, е направена в началото на XXI век от Марджали Сахас⁴. Едва наскоро Антъни Калделис направи първи по-сериозен опит за анализ на разглежданото от нас явление във византийската военна традиция.⁵ Неговият поглед обаче е насочен конкретно към ролята на Богородичните икони. Единственият български учен, който акцентира върху дискутирания от нас въпрос, е Николай Марков.⁶ Неговите съвсем кратки и обзорни бележки обаче нямат характер на задълбочен анализ и не разкриват в дълбочина явлението. Те все пак се оказват добре поставени и ценни в общия прочит на темата и за началния етап от нашето собствено изследване.

Навлизането на християнството във всяка „клетка“ от държавния организъм на Римската империя става възможно с неговото официално приемане и санкциониране от властта. Тези събития се свързват с личността на свети император Константин (306 – 337).

Епохата, към която принадлежи Константин Велики, е повратна за съдбините на Европа в цялост и особено за разлагащата се Римска империя. Но по-специално властването на този император е с изключително значение за християнството и Църквата. Много бързо с прекратяването на гоненията срещу

християните тяхната религия е обявена и за *religio licita* (разрешена религия).⁷

Всъщност историята ни разказва, че преломната промяна, настъпила в развитието на християнството с решаващата намеса на великия император, далеч не е еднопосочна. Христовото учение на свой ред изиграва огромна роля в живота и царуването на свети Константин.⁸

Разглеждането поне отчасти на този въпрос е от изключително значение за по-нататъшното анализиране на проблема с култа към светите реликви в контекста на военното дело в Източната римска империя. Може би главната причина за това е значението, което светецът император придава на християнските символи и предмети – своеобразното „приложение“, което пръв той намира за тях във военното изкуство. А налагането на това ново разбиране се оказва недотам лека задача – не толкова заради своята уникалност, колкото поради вече съществуващи религиозни и традиционни обичаи, които трябва да бъдат преосмислени или въобще ликвидирани.

Обръщането на Константин Велики в християнството според широко разпространеното схващане става по времето на войната му с тиранина Максенций.⁹ Именно с този епизод се свързват съновидението и откровението на римския август, които изиграват изключителна роля за утвърждаването на нова-

⁷ R. MACMULLEN, *Christianizing The Roman Empire A.D. 100 – 400*, London 1984, 43 – 52; (Изразът *religio licita* за пръв път е използван от Тертулиан по отношение на евреите).

⁸ K. BRINGMANN, *Die konstantinische Wende. Zum Verhältnis von politischer und religiöser Motivation.* – In: *Konstantin und das Christentum*, Darmstadt 2007, 109 – 132.

⁹ K. GIRARDET, *Konstantin und das Christentum: Die Jahre der Entscheidung 310 bis 314.* – In: *Konstantin der Grosse: Geschichte – Archäologie – Rezeption*, Trier 2006, 69 – 82.

⁴ S. MERGIALI-SAHAS, *Byzantine Emperors and Holy Relics. Use, and Misuse, of Sanctity and Authority*, *JÖB*, 51 (2001), 41 – 60.

⁵ A. KALDELLIS, *The Military Use of the Icon of the Theotokos and its Moral Logic in the Historians of the Ninth-Twelfth Centuries*, *Estudios bizantinos*, 1 (2013), 56 – 75.

⁶ Н. МАРКОВ, *Бележки за употребата на реликви във византийските военни кампании*, *AMV*, X-1 (2009), 123 – 132.

та религия и за по-късния възход на култа към реликвите.¹⁰

Ключов се оказва моментът от кампанията срещу Максенций, който Евсевий ни предава чрез самите думи на августина Константин:

Веднъж, в обедните часове на деня, когато слънцето започна вече да клони към Запад – каза василевсът – аз със собствени си очи видях състоящото се от светлина и лежащо на слънцето знамение на кръста, носещо надписа: „С това побеждавай!“ Това зрелище ужасило както него самия, така и цялата войска, която сама не знаейки накъде, го следвала и продължавала да съзерцава явилото се чудо.¹¹

Това изключително по своето съдържание свидетелство ще се превърне в изходна точка за разгръщането на една широка практика с използването на християнски реликви във военни действия.

Видяното от римския пълководец повдига редица въпроси. Усърдието и високите достойнства на Евсевий като историк не ни карат да се съмняваме в истинността на неговия разказ. Не бива да поставяме под сериозно съмнение и думите на Константин, тъй като на „чудото“ свидетел изглежда става цялата войска.

Единственото рационално обяснение, което е дискутирано досега в историографията,¹² се свързва със слънчевия оптичен феномен „пархелион“ – действително създаващ илюзията за кръстовидни слънца.¹³ При все това той е познат на хората от древни времена. Зрелищното в слу-

чая е скрито в детайлите. Според разказа видението на кръста се случва в обедните часове, което обаче е твърде необичайно за явлението. В своята „Метеорология“ Аристотел точно определя проявяването на природния феномен по изгрев и най-вече по залез слънце, но изключително рядко по пладне.¹⁴ От друга страна, явлението пархелион не е твърде типично и обичайно за географските ширини на Италия, което се потвърждава от Цицерон и Сенека.¹⁵ В комбинация с тези обстоятелства слънчевият феномен действително е в състояние да смути и удиви хората от една по-суеверна епоха. Показателно за това е аналогичният ефект от явлението столетия по-късно по време на битката при Мортимър (1461 г.), възпято от гения на Шекспир.¹⁶

Извън вероятностите и сферата на природните науки остават важни въпроси, свързани с хронологията на видението, точния момент от италиейската кампания, в който се случва то и още повече за произхождението и обяснението на прякото буквено послание. Едно чудо не би било изобщо чудо, ако бъде обяснимо докрай. Именно такава една сюжетна и въздействаща функция можем да търсим в разказа на Евсевий с появата на надписа „С това побеждавай!“ („ἐν τούτῳ νίκα!“). Налице е възможността авторът на царственото житиеописание неточно и неволно да прехвърля този дейтал от съновидението към откровението.¹⁷ Никак не би било трудно обаче да се изкушим и да предположим, че все пак надписът е използван умело от църковния историк за спояваща съставка в представянето на двете случки.

¹⁰ A. FROLOW, *La Croix dans le ciel*, *RES*, 27 (1951), 104 – 112.

¹¹ Цит. се по А. ОМАРЧЕВСКИ, *Свети император Константин I Велики (306 – 337)*, София 2016, 272.

¹² J-P. ISBOUITS, *Ten Prayers That Changed the World*, *National Geographic*, Washington D.C. 2016, 122; А. ОМАРЧЕВСКИ, *Свети император Константин I Велики*, 93.

¹³ <https://www.britannica.com/science/parhelion> (достъпен на 2 юли 2018).

¹⁴ ARISTOTLE, *Meteorologica*, London (1952), Book III, 2. <https://ebooks.adelaide.edu.au/a/aristotle/meteorology/book3.html> (достъпен на 3 юли 2018).

¹⁵ CICERO, *On the Commonwealth*, Book I, New York 1877, 296; GARROD, H. Notes on the *Natvrales Quaestiones of Seneca*, *CQ*, 8/4 (1914), 274 – 275.

¹⁶ У. ШЕКСПИР, *Събрани съчинения*, 6, София 1981, Трета част, Второ действие, Първа сцена.

¹⁷ А. ОМАРЧЕВСКИ, *Свети император Константин I Велики*, 93.

Това второ поред знамение идва непосредствено след първото и попада под общите ни разбирания за съновидение. В кратък вид то се предава в „За смъртта на гонителите“ (De mortibus persecutorum) от Лактанций. Макар и второ в общата хронология на събитията, съновидението е най-ранно описаното чудодейно явление на Кръста, появило се в изворите между 313 и 315 г.¹⁸:

*Константин бил преудпеден в съня си да изрисува божествения знак – кръстния знак, върху щитовете на неговите войници и така да се включат в битката. Той се погрижил да изпълни повелята и наредил да изрисуват името на Христос върху щитовете като монограм с буквата Х и пресичащата я перпендикулярна линия с извит връх. Въроръжени с този знак, войските му продължили.*¹⁹

Присъствието на съновиденията и аргументирането чрез тях на едни или други събития в християнството не започва оттук. Такова наблюдение можем да направим още спрямо Новия завет.²⁰

Според Фройд сънищата се отнасят до минали вече събития, като много често те са израз на един душевен конфликт и борбата на душевни сили и стремежи.²¹ Това психологическо наблюдение има своята логика в конкретния случай. Вече отбелязахме – сънят на Константин последва „чудото“ в небето и изглежда последното намира съществено отражение в съзнанието на императора, чийто вътрешен мир в дадения момент е изправен пред повратни избори.

¹⁸ Д. ЧЕШМЕДЖИЕВ, *Етюди върху български средновековни култове*, Пловдив, 2019, 4.

¹⁹ LACTANTIUS, *A Relation of the Death of the Primitive Persecutors*, London 2012, 147; А. ОМАРЧЕВСКИ, *Свети император Константин I Велики*, 91.

²⁰ А, понеже бяха предупредени от Бога насъне да се не връщат при Ирода, те си отидоха през друг път в своята страна. (Матей 2:1-12).

²¹ Б. ИСАЕВ, *Психоанализата на Фройд*, Пловдив 2007, 21.

Сведението на Лактанций е твърде „събрано“ откъм информация и емоция и не отговаря на съществени въпроси, като за това, кой се обръща към Константин в съня му и по-важното – какъв отзвук намира случилото се у императора и сред войската – как самата тя приема новите разпореждания. Можем да допуснем, че действително авторът не дава пълната картина, а само сбито предава фактите. В потвърждение е и обстоятелството, че в разказа не се споменава нищо и за кръстното знамение в небето.

Същевременно краткото съобщение на прочутия ритор е особено ценно, тъй като допълва информацията от останалите древни автори. Това важи в най-голяма степен за изрисуването на Христовия монограм върху щитовете – действие, което според Лактанций изглежда е прието безпрекословно от войската. При особена чувствителност към религиозните практики и все още изострено недоверие към християнството такава една хипотеза обаче не отразява цялата истина. В потвърждение на това могат да ни послужат славословията на Евмений към увенчания се с победа при Милвийския мост Константин:

*Кой Бог, кое истинско божество те е насърчило, че когато почти всички твои другари по оръжие и командири не само са имали тайни опасения, но са имали и открити страхове, въпреки съветите на хората, въпреки предупрежденията на чародеите, ти сам си разбирал, че времето за освобождаване на града е настъпило?*²²

Такава една явна забележка на панегириста към офицерите и войниците на пълководеца трябва да е продиктувана от сериозни аргументи и впечатления, които обаче не бива да се тълкуват и разглеждат като открито брожение на военните, а по-скоро като обща недоверчивост и боязливост към несвойстве-

²² Цит. се по А. ОМАРЧЕВСКИ, *Свети император Константин I Велики*, 92.

ните проявления в навечерието на съдбовната схватка. Така например в разглежданата епоха кръстът бил считан за лош предвестник, понеже все още се използва като оръдие за позорно наказание.²³

Доста по-пространно описание на съня дава Евсевий. Авторът свидетелства за това, че в покоя на императора се явява сам Христос:

29...Но междувременно, докато дълго размишлявал за него [откровението], настъпила нощта. Тогава на сън му се явил Христос Божий с видяното на небето знамение и му наредил да направи знаме, подобно на това, видяно на небето, и да го употребява за защита от нападенията на враговете.

30. Ставайки заедно с настъпването на деня, Константин разказал на другарите си своята тайна и след това, свиквайки майстори, умеещи да работят със злато и скъпоценни камъни, седнал между тях и, описвайки им вида на знамето, наредил по подражание на него да изработят такова от злато и скъпоценни камъни. Това знаме някога се е случвало да видим и ние със собствените си очи.²⁴

Както в разказа на Лактанций, така и тук божественият знак, видян в небесата, се представя като „ключ“ към разтълкуването и претворяването на съновидението впоследствие. Съществено обаче е разминаването в пътищата за реализацията на Божията повеля.

Биографът на Константин лично ни уверява в истинността зад думите си и детайлно описва вида на изработеното знаме (*labarum*), който измества древния римски вексилум, което по всяка вероятност предизвиква дискутираното вече неодобрение сред някои военни. Следният откъс може да бъде окачест-

вен като основополагащ за военния и култов церемониал във Византия:

31. То имаше следния вид: върху дълго, покрито със злато копие, беше поставена напречна рея, образуваща с копието знака на кръста. Отгоре на върха на копието неподвижно стоеше венец от скъпоценни камъни и злато, а върху него символа на спасителното наименование: двете букви показваха името на Христос, обозначено с първите черти, от припокриването на които се получаваше ХР. Тези букви василевсът впоследствие имаше обичай да носи и на шлема си. На напречната рея, прикована към копието, висеше тънък бял плат – царска тъкан, покрит с различни скъпоценни камъни и искрящ на слънчевите лъчи. Обиит със злато, този плат изглеждал на зрителите неизразимо красив, висейки на реята, той имаше еднаква ширина и дължина. На вертикалното копие, чийто долен край беше доста дълъг, под знака на кръста, при най-високата част на описаната тъкан, висеше направено от злато гръдно изображение на боголюбивия василевс и неговите деца. От това спасително знаме, като отбранително оръжие, василевсът се ползваше винаги за преодоляването на противните и враждебни сили, и заповядал във всички войски да носят подобни на него.²⁵

Този пасаж има изключително значение и при анализите и опитите да се разтълкува първото „чудо“, тъй като изработката на знамето на практика трябва да пресъздаде видяното в небето. Извън въздействащата богата украса впечатление прави повторното споменаване на хризмата, която срещаме и в разказа на Лактанций.

В последващия 32 преводен параграф Александър Омарчевски прави интересен опит да поясни мисълта на автора: 32. Но това било малко по-късно, отнасяйки я към

²³ M. HENGEL, *Crucifixion: In the Ancient World and the Folly of the Message of the Cross*, Minneapolis 1977, 22, 33.

²⁴ Цит. се по А. ОМАРЧЕВСКИ, *Свети император Константин I Велики*, 272.

²⁵ Цит. се по А. ОМАРЧЕВСКИ, *Свети император Константин I Велики*, 272 – 273.

направата на описаното знаме. Тази добавка обаче ни се струва твърде нелогична и неточна. По-нататък в разказа си, Евсевий дава да се разбере, че лабарумът е готов още преди битката с Максенций и по думите му императорът нарежда знамето да бъде поставено *пред маршируващите войници и личната му охрана*²⁶. По този начин мисълта на църковния историк по-точно може да бъде съотнесена към заповедта на Константин всички войски да носят подобни знамена, а не пряко към изработката на въпросния лабарум.

Изложеният дотук писмен материал и неговата трактовка повдига като най-важен въпроса за същинското отражение на знаменията и тяхното претворяване върху цялостната действителност на Константиновата епоха и отвъд.

В краткосрочен план можем да сведем нашите изводи до конкретното влияние на „чудесата“ и изработеното знаме спрямо крайния изход от кампанията срещу Максенций, а също и до въздействието им върху личността на Константин. И в двата случая аргументите в полза на това са достатъчно убедителни. Евсевий отделя специално внимание на този момент, говорейки за благодарност от страна на светеца-император към Бога, като *Деятел на неговата победа*²⁷. В отделна глава хронистът описва широките акламации и монументалните надписи, с които се чества победата на спасителния небесен знак над враговете. Най-ярко впечатление прави издигната за случая статуя на Константин, под чиято ръка е поставена фигурата на кръст и надписът, гласящ:

Посредством силата на този живителен знак, който е най-истински тест на храбростта, аз опазих и освободих вашия град

²⁶ EUSEBIUS, *Life of Constantine*. – In: *Eusebius Pamphilius: Church History, Life of Constantine, Oration in Praise of Constantine*, New York 1890, 744.

²⁷ EUSEBIUS, *Life of Constantine*, 746.

*от тиранския ярем. Аз също така освободих римския сенат и народ, и им възстанових тяхното древно величие и блясък.*²⁸

По-нататък в житието на великия император този сюжет ще се преповтаря, отдавайки всяка следваща победа на сакралния знак и Божията помощ. Тази повтаряемост и внушението в сведенията на съвременниците ще се превърнат в своеобразна рецепта за военна и морална победа над противника. В най-чист вид тази формула преминава в цялостната доктрина на Източната римска империя.

Събитията и неочакваният развой в двубоя с Максенций намират широк отзвук. Изглежда ефектът на „боговдъхновената победа“ още в този момент излиза от рамките на бойното поле и дава такова психологическо надмощие на Константин, на каквото малко пълководци са разчитали. Според Евсевий, научавайки за небесното покровителство и мистериозната сила у животворното знаме на противника, Лициний предупреждава войниците си да не насочват атаките си към него и да не го съзерцават.²⁹

В дългосрочен план обаче въпросът е по-комплексен. От изследователска гледна точка „чудесата“ в навечерието на битката при Милвийския мост имат основополагаща роля в по-нататъшното развитие на културната практика. Този въпрос намира своята теоритична обосновка още в трудовете на раннохристиянските богослови – св. Атанасий Александрийски и св. Кирил Александрийски, които утвърждават в немалка степен ролята на Кръста като инструмент на Божието застъпничество и намеса.³⁰ В действителност обаче тази солидна основа се изгражда със същинското въвеждане на свети реликви във вече обрисувания модел. Тяхната изключителност, от една страна, подсилва влияние-

²⁸ EUSEBIUS, *Life of Constantine*, 746.

²⁹ EUSEBIUS, *Life of Constantine*, 761.

³⁰ Д. ЧЕШМЕДЖИЕВ, *Етюди*, 5.

то на зададения психологически мотив, а от друга – опростява идеята и я прави достъпна за съзнанието на всеки един. Така персонализираните реликви изместват сухия символ и абстрактността на свръхестествената сила в практиката и действената роля на християнството по време на военни кампании.

Първите сведения на тази основа, с които разполагаме, се свързват с поклонническото пътуване на св. Елена до светите места от 326 г., където според легендите открива Божи гроб и Честния кръст.³¹ Сред реликвите, пренесени от нея в империята, са и гвоздеите, с които били приковани за кръста Христовите ръце. Според Сократ Схоластик Константин Велики нарежда те да бъдат вковани в шлема му и юздата на неговия кон, като така ги използвал във военните си експедиции.³² Според сведението на друг църковен историк – Теодорет Кирски, решението за това принадлежи на света Елена. Главната причина, се казва, е *...за да бъде главата на нейното дете [св. имп. Константин] предпазена от стрелите на врага...*³³. В едно по-ранно сведение – от кампанията срещу Максенций и преди появата на гвоздеите, царският шлем е представен като богато украсен със скъпоценни камъни.³⁴ От друга страна, вкованите в конската амуниция светини освен натоварени с чисто апотропейна функция, се явяват и аргумент в изпълнението на библейското пророчество на Захария, според което: *В оня*

*ден [когато Господ ще излезе и ще воюва с народите] и върху звънците на конете ще има надпис: Посветен Господу.*³⁵

В същината на проблема стои въпросът за възможните причини за налагането от страна на Константин на християнски символи във военното дело и отдаването на такава огромна заслуга на Божията промисъл в победите над врага. Отговорите следва да бъдат потърсени в тогавашните особености на римското общество и характеристиките на отделните групи в него. Отдавна и нашироко е засегната темата за преимуществата на християнството като универсална религия. Но извън въпроса как различните групи и безбройните култове могат да бъдат обединени от учението на Христа, по-сложен изглежда проблемът как самите християни да бъдат заинтересовани от благополучието на старата империя и най-вече – как увеличаващият се брой християни да бъдат мотивирани за военна служба. Всеизвестно е, че участието им във войската е твърде непопулярно и отбягвано всячески от самите тях (*Non possum militare, quia christianus sum*)³⁶. Това обаче се променя. Обстоятелства за това се създават именно след триумфа при Милвийския мост и упоритото налагане на милитаризирания вече християнски култ.³⁷ Войните на Римската империя се превръщат в боговдъхновено дело и тази доктрина най-силно заляга и се доразвива от Източната римска империя и Новия Рим.

За сравнително дълъг период от време, от управлението на император Константин I до това на Маврикий (582 – 602) не се наблюдава развитие на реликвения култ в контекста на военното изкуство. Този своеобразен „hiatus“ във все още неутвърдената традиция

³¹ D. HUNT, *Holy Land Pilgrimage in the Later Roman Empire A.D. 312 – 460*, Oxford 1982, 28 – 49.

³² SOCRATES, *History of The Church*, I, XVII, London 1853, 48 (*Moreover the nails with which Christ's hands were fastened to the cross (for his mother having found these also in the sepulchre had sent them) Constantine took and had made into bridle-bits and a helmet, which he used in his military expeditions.*)

³³ THEODORETUS, *Ecclesiastical History*, London 1892, 63 (*...in order that the head of her child might be preserved from the darts of the enemies...*).

³⁴ А. ОМАРЧЕВСКИ, *Свети император Константин I Велики*, 89.

³⁵ Книгата на пророк Захария, 14:20.

³⁶ Цит. се по Д. АНГЕЛОВ, *История на Византия*, I, София 1968, 65 (*Не мога да бъда войник, понеже съм християнин*).

³⁷ P. SCHREINER, *Soldiers*. – In: *The Byzantines*, London 1997, 87.

може да бъде обяснен с трудностите пред *romana Christiana* в първите векове на християнството. До възшествието на Маврикий християнският свят е разтърсен от няколко мощни ереси, като става свидетел на пет вселенски събора. Преосмислят се редица религиозни проблеми, а учението на Христа се институционализира. Всяко едно заставане на императора зад едни или други религиозни практики в този период вещае несигурност и опасности. Самите императори в тези първи векове много често не са убедени християни или симпатизират на една или друга ерес. Наред с това Римската империя е твърде заета да отбранява все още огромната си територия, а с разделението ѝ Източната част е принудена да се бори за наследството над римското ойкумене и да отстоява своите права. Кампаниите по-често се водят по-море и от доверени военачалници.

Едва след постигането на една относителна стабилност в религиозно отношение и след продължителен период на политическа и икономическа мощ, какъвто Византия изживява при управлението на Юстиниан Велики (527 – 565), се създават условия за връщане към изначални позиции и по-голямо взаимодействие по линията светска власт – религия, за да се достигне на по-късен етап до същинската „симфония“ между тези два свята. Такива ранни проявления на колаборацията помежду им могат да бъдат маркирани на много нива и в различни сфери от живота във Византия. В разглежданата от нас тема обаче интерес представлява естественото продължение във военната практика на тези най-ранни наченки, заложили още от Константин I.

Драматичното управление на император Маврикий се показва именно като мост, като онази необходима свързваща част към пренебрегнатото в хода на верските спорове сакрално проявление във военната организация, каквото единствен дотогава приема първият император християнин. Много по-често

обаче вниманието на изследователите е насочено към нашествениците по границите през неговото управление или върху конфликтните вътрешнополитически точки. Не по-малко се акцентира на противоречивата му личност и негативните ѝ страни.³⁸ Един детайл от цялостната панорама обаче дава повод за преосмисляне властването и качествата на този василевс.

Самият път на Маврикий към трона се оказва здраво свързан с външнополитическата ситуация по това време. Един твърде непривичен дотогава маркер, който предвещава настъпващите геополитически промени и ожесточената борба през следващото столетие. Ако дотогава главните проблеми и задачи пред Византия са обвързани с вътрешнополитическите кипежи, а погледът ѝ е отправен на Запад – към старото наследство, то новите реалности и предизвикателства, неуспешната защита на реконкистата налагат едно съвсем ново гледище.

Съпричастен в най-пълна степен с тези първи „трептения на въздуха“, Маврикий ще се окаже твърде проникателен. Непременно следва да очертаем неговото мисловно и йерархично израстване с дългата кампания срещу Персия от 577 – 582 г., във връзка с която той е назначен за *magister militum per Orientem*.³⁹ Безспорните успехи във войната му отварят широко вратите към престола, а преките наблюдения от особеностите в близоизточния сблъсък следва да бъдат окачествени като основна причина за възвръщането на специфичните обичаи във военните схватки и порядък.

Отдадеността на Маврикий към източните дела се пренася и в първите години от неговото управление. Още през 584 г., търсейки обрат срещу персите, на поста *magis-*

³⁸ Ф. Успенский, *История Византийской Империи*, 1, Москва 1996, 395 – 396.

³⁹ И. Божилов, И. Билярски, И. Илиев, Хр. Димитров, *Византийските василевси*, София 1997, 132 – 133.

ter militum per Orientem, заема от него самия преди да стане василевс, той назначава своя зет Филипик.

Първата голяма победа не закъснява. Голямото сражение от този период е при равнината Солахон през 586 г.⁴⁰ Изключително подробно описание на битката намираме в съчинението на Теофилакт Симоката, който вероятно се опира на личния дневник на Филипик или/и на източник, свързан с един от военачалниците – Ираклий, бащата на едноименния василевс. Вниманието на автора е насочено към минутите преди схватката и към действията на византийския пълководец: §III... 4. *Когато неприятелската войска започна да се приближава, вдигайки цял облак прах, Филипик заповяда да се извади образа на Богочовека, за който отдавна се говори, че е създаден от Божествения промисъл, а не е изтъкан от ръцете на тъкача и изрисуван с боите на художника. 5. Ето защо сред ромеите той е прославен като неръкотворен и се почита като богоподобен дар Божий; на неговия оригинал ромеите се прекланят с трепет, като на тайнствена светиня. 6. Като свали всички свещени покривала, стратегът бързо го пренесе през войнските редици, като внуши така на цялата войска още по-голяма и неотразима смелост.*⁴¹

Този текст без съмнение засяга историята и въздвижението на една от най-почитаните Христови реликви – светият Убрус (Мандилион), представляващ ненарисувано (неръкотворно) изображение на Христос.⁴² Познати са няколко сюжета на Изток, отнесени до отделни неръкотворни образи. Най-ранен е Едеският мандилион, появил се според легендата още по време на земния път на

Христос.⁴³ Като негово следствие, по-късно популярност набира т.нар. „керамион“ – образът на Христа върху керемидена плоча.⁴⁴ През втората половина на VI в., в „Църковна история“ на Псевдо-Захарий Ритор се разказва за нов мандилион – т.н. Камулиана, изпратен от провидението върху плат, намерен от езичницата Ипатия.⁴⁵ Този по-късен убрус е пренесен в Константинопол през 574.⁴⁶ Тази несигурна легенда все пак кара някои учени като Добшютц да припознаят в тази именно реликва използвания от Филипик неръкотворен образ.⁴⁷

Въпреки това, някои думи и изрази от историята на Теофилакт Симоката (*на неговия оригинал ромеите се прекланят с трепет, за който отдавна се говори*) предизвикват по-задълбочен анализ.

За разлика от Камулиана убрусът от Едеса е реликва пряко свързана с Христос и земния Му път. До средата на VI век Едеският мандилион е била в неизвестност. Едва Евагрий Схоластик свързва повторната поява на реликвата със спасението на град Едеса от персийската обсада през 544/545 г., където в детайли описва нейната чудодейна роля.⁴⁸ Такова сведение липсва у самия Прокопий Кесарийски, който е съвременник на събитията, въпреки че предава част от легендата – в частта ѝ, че *никой враг не ще влезе в града*⁴⁹.

⁴³ S. RUNCIMAN, Some Remarks on the Image of Edessa, *CHJ*, 3/3 (1931), 238 – 252.

⁴⁴ A. NICOLOTTI, *From the Mandyllion of Edessa to the Shroud of Turin. The Metamorphosis and Manipulation of a Legend*, Leiden 2014, 72 – 77.

⁴⁵ PSEUDO-ZACHARIAH RHETOR, *The Chronicle of Pseudo-Zachariah Rhetor*, Liverpool 2011, 425 – 426.

⁴⁶ C. MANGO, *The Art of the Byzantine Empire 312 – 1453: Sources and Documents*, Toronto 1986, 115, n. 294.

⁴⁷ E. KITZINGER, *The Cult of Images*, 111.

⁴⁸ EVAGRII SCHOLASTICI, *Ecclesiasticae historiae*, Oxonii 1844, 128 – 129.

⁴⁹ PROCOPIUS, *History of the Wars*, I – II, Harvard 1914, 12, 26.

⁴⁰ G. GREATREX, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars AD 363 – 628*, London 2002, 167 – 168.

⁴¹ Ф. СИМОКАТТА, *История*, Москва 1957, 49.

⁴² Петър Шрайнер допуска неточност в твърдението си, че за първи път изображението на Христос се появява в битка през 588 г. Вж. P. SCHREINER, *Soldiers*, 88.

В този случай виждаме как рационалната историографска традиция до първата половина на VI век постепенно навлиза в едно особено русло на дълбоката религиозна подбуда.⁵⁰

Каква всъщност е възможността в този случай най-голямата светиня на Едеса да се озове на бойното поле в ръцете на стратега Филипик? Правдиво обяснение можем да потърсим в географската близост на бойните действия до пределите на древния град, което улеснява и подсигурава движението на реликвата. При това хронистът предава как неръкотворният образ впоследствие е изпратен за по-голяма сигурност до близката крепост Мардис, край Амида – не много далеч от самата Едеса.⁵¹ Не бива да бъдат пренебрегвани и обстоятелствата около споменатата неотдавнашна обсада на Едеса от персите, чиито жители имат пряк интерес от благополучния изход от военната кампания. Самият Филипик трябва да е бил вече наясно с прославената в този край и сред войниците му чудна сила на светия Убрус, а също и за страхопочитанието у самите перси. В този смисъл, заради своята популярност Едеският образ се явява по-силно „оръжие“ в ръцете на един военачалник. Отглас за това е заключението на хрониста, според когото пълната победа от битката при Солахон се дължи на високия дух и неотразимата смелост, вдъхновени от мандилиона: *...у смелите увеличи смелостта, а у вялите и мудните събуди готовност за бой.*⁵²

Специфичното и по това време твърде необичайно решение на византийския военачалник да потърси във военните действия небесната закрила чрез конкретни форми следва да бъде по-дълбоко мотивирано и предизвикано. Аргумент за това намираме в събитията непосредствено преди Солахонската кампания. Именно в предходната 585 г., белязана от

силното религиозно противопоставяне между византийци и перси, когато последните унищожават до основи манастира на свети Йоан Предтеча в околността на Мартиропол – хранилище на множество реликви.⁵³ По всяка вероятност самият Филипик чувства лично огорчение и дори отговорност за сполетялата манастира трагична участ, тъй като неговото здравословно състояние в този момент не му позволява намеса в събитията. От стените на Мартиропол той става пряк и безпомощен свидетел на разорението на манастира.⁵⁴

Друг достигнал до нас пример за специалната роля на реликвите в хода на военните действия срещу персите по времето на Маврикий се отнася до събитията с пробива при Солахон. В разказа си за свети Симеон Стълпник Евагрий Схоластик преплита някои интересни сведения за първата половина от царуването на Маврикий, на която той е съвременник. Така авторът съобщава, че при епископата на Григорий Антиохийски (571 – 593) *...по молба на Филипик до него бяха изпратени реликви от почитани светци, които да пазят отпращащите се на поход.*⁵⁵ От хода на разказа става ясно, че сред тези реликви следва да са изпратени и мощи на Симеон Стълпник – вероятно главата. Според самия Евагрий Схоластик такава молба не е прецедент и още Лъв I (457 – 474) поисква тялото на светеца да му бъде предадено. Жителите на Антиохия обаче тогава отказват с аргумента, че след сполетялото ги земетресение само тялото на светията е останало тяхна стена и

⁵³ M. WHITBY, *The Emperor Maurice and his historian: Theophylact Simocatta on Persian and Balkan warfare*, Oxford 1988, 279 – 280; Ф. СИМОКАТТА, *История*, 44.

⁵⁴ G. GREATREX, *The Roman Eastern Frontier*, 168.

⁵⁵ EVAGRII SCHOLASTICI, *Ecclesiasticae historiae*, 16: (... Φιλίππικὸς δεηθέντος παραφυλακῆς ἕνεκα τῶν ἐφῶν ἐκστρατευμάτων τίμια λείψανα ἁγίων οἱ ἐκπεμφθῆναι.); Необходимо е да се отбележи, че в последващото Лондонско издание на текста думата ἁγίων (светии) е изпусната (Вж. EVAGRIUS, *Historia Ecclesiastica*, London 1898, 23, §14 – 16).

⁵⁰ E. KITZINGER, *The Cult of Images*, 103 – 104.

⁵¹ Ф. СИМОКАТТА, *История*, 49.

⁵² Ф. СИМОКАТТА, *История*, 49.

опора (*τεῖχος καὶ ὀχύρωμα*).⁵⁶ Оттук важност придобива въпросът как Филипик успява да се сдобие с реликвите, постигайки съгласието на населението. За разлика от Лъв I военачалникът на Маврикий очевидно изисква само части от мощите, които евентуално после да върне обратно. Прием, който впрочем бихме могли да допуснем за сдобиването на Едеския неръкотворен образ преди битката при Солахон.

Като аргумент може да ни послужи също така хронологията на събитията. Скоро след Солахонската битка Филипик отново заболява и предава на подчинените си прякото командване на войските в кампанията от 587 г., след което Маврикий го заменя на поста *magister militum per Orientem* с Приск. С намесата на Филипик се стига до бунт сред армията на Изток, поради което той е възстановен на поста си в същата 588 г. През октомври в Антиохия се случва опустошително земетресение. На следната 589 г. през април армията на Филипик и бунтовниците се срещат и помиряват с посредничеството на патриарха на Антиохия.⁵⁷ Това дава възможност на Филипик да поднови действията срещу персите, като до лятото осъществява неуспешна обсада на Мартиропол, след което отново бива заменен, този път с военачалника Коментиол.⁵⁸

Краткият преглед на динамичните събития ни позволява да датираме свидетелството на Евагрий Схоластик, относно събираните за война реликви, към първата половина на 589 г., поради обективните условия и невъзможността това да се случи на по-ранен етап. Аргумент се явява и разрушителното земетресение, след което извънредните условия изглежда налагат на града значително по-ком-

промисна политика. Самият Григорий Антиохийски се показва в изключително активна роля за преодоляването на кризата с метежниците и възобновяването на съпротивата срещу персите, вероятно в това число съдействайки на Филипик в неговите намерения.

Разгледаните целенасочени действия на Филипик в персийската кампания не могат да бъдат окачествени като единичен акт или случайно стечение на обстоятелствата, а напротив – показват се като начало на конкретна политика, пряко свързана с личните намерения на император Маврикий.

Тези наблюдения намират потвърждение в събитията след края на войната с Персия и премахването на Филипик. В този период започва по-остро противопоставяне с аварите на Балканския полуостров. Мирът на Изток дава възможност на византийците за енергични действия срещу хаганата на Север. В този именно момент – *Когато денят току-що се усмихвал на работите в Изтока...*⁵⁹, както поетично съобщава хронистът, император Маврикий прехвърля войските си в Европа, за да оглави сам голям поход срещу аварите.⁶⁰ Информирайки ни за движението на армията близо до Региум, Теофилакт Симоката ни предава интересен детайл от нейния боен ред:

*Самодържецът се наслаждавал, като гледал редиците на войската, която участвала в шествието. Бойно ядро вървяло отдире, а дървото на кръста Христов било закачено високо на златно копие и предхождало императора и войската около него.*⁶¹

⁵⁹ ГИБИ, II, София 1958, 311 (*Ἄρτι γε ἄρα πού τοις περὶ τὴν ἔω γελώσης ἡμέρας τοῖς πράγμασιν...*).

⁶⁰ Пьотър Гротовски допуска грешка като твърди, че походът от 591 г., с известието за Честния кръст, е насочен срещу персите (Вж. P. GROTOWSKI, *Arms and Armour of the Warrior Saints Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843 – 1261)*, Leiden 2010, 338, бел. № 110).

⁶¹ ГИБИ, II, 313.

⁵⁶ EVAGRII SCHOLASTICI, *Ecclesiasticae historiae*, 16.

⁵⁷ Ф. СИМОКАТТА, *История*, 76.

⁵⁸ Ф. СИМОКАТТА, *История*, 76 – 77; G. GREATREX, *The Roman Eastern Frontier*, 170 – 171.

Тази наглед дребна подробност дава изключително ценно доказателство за установяването на определения боен обичай с участието на ценна реликва векове преди точното му засвидетелстване от Константин Багренородни (913 – 959).

Интересно се явява твърдението на автора за притежанието и използването на Честния кръст от Маврикий в неговия поход. При всички случаи по-вероятно е да се има предвид частица от Христовата реликва. Историята на Честния кръст е твърде неясна, но една част от него положително е пренесена в Константинопол още при управлението на свети Константин Велики.⁶²

Макар и въпросите около този проблем да са повече, отколкото надеждите за отговор, нашият скромнен принос ще се съсредоточи върху по-точното датиране на сведението.

Годината на този поход безспорно е 591 г. – скоро след края на войната с персите, както показва разказът на хрониста – *Тази година била деветата на император Маврикий*.⁶³ В първия ден от похода, едва щом достигнал Евдомон на 7 мили от Константинопол, се случва голямо слънчево затъмнение, каквото явление намира особено негативно отражение върху средновековния човек.⁶⁴ Според изчисленията на НАСА през същата 591 г. се наблюдават точно две слънчеви затъмнения – по пладне на 17-ти април и в последните часове на 10-ти октомври.⁶⁵ От хронологията в източната кампания обаче знаем, че до края на лятото византийската армия все още е ангажирана с подпомагането на Хозрой II (591 – 628) в борбата му срещу узурпатора

Бахрам Чобен.⁶⁶ Друго интересно обстоятелство от похода на Маврикий също ни насочва към датата 10-ти октомври като по-вероятна за начало на похода. Според хрониста *Появили се [при Евдомон] също необикновено силни ветрове и мощен южняк, който едва ли не изхвърлял пясъка от дъното на морето вследствие на вихреното вълнение*.⁶⁷ Тези силни южни ветрове са персонифицирани в гръцката митология още от най-древни времена с Нот – син на бог Еос, като заедно с бурите те се проявяват в края на лятото и началото на есента.⁶⁸ Именно с тези бури и вихрени вълнения бележат настъпването на зимата, когато корабоплаването и активните търговски контакти замират.⁶⁹ След няколкодневни неуредици походът продължил наново и както съобщава Теофилакт Симоката – рано сутринта на седмия ден императорът поел с армията си по пътя между Региум и Рамфос, по което време наблюдавал бойния строй с Честния кръст.⁷⁰ Обективните изчисления и анализ ни показват, че този епизод се е разиграл по всяка вероятност утринта на 17-ти октомври 591 г.

И все пак открит остава въпросът за мотивите и предисторията зад „понасянето“ в поход на ценната реликва. Вероятно, от една страна, пред василевса стои опитът от Солахонската кампания, за чийто успех важна роля изиграва светият Убрус. По-интересен е конкретният избор на реликвата. Макар и почитта към Животворящия кръст да е твърде ранна, същинският култ се развива през VII век, когато и празникът на Въздвижението на Кръстта Господен започва да става

⁶² A. FROLOW, *La relique de la Vraie Croix*, 156 – 158; J. WALL, *Relics of the Passion*, London 1910, 36 – 42.

⁶³ ГИБИ, II, 312.

⁶⁴ R. STEPHENSON, *Investigation of Medieval European Records of Solar Eclipses*, *JHA*, 41/1 (2010), 95 – 104; ГИБИ, II, 312.

⁶⁵ <https://eclipse.gsfc.nasa.gov/SEcat5/SE-0599--0500.html> (Посетен 10.10.2018 г.)

⁶⁶ G. GREATREX, *The Roman Eastern Frontier*, 174.

⁶⁷ ГИБИ, II, 312.

⁶⁸ J. MARCH, *Cassell's Dictionary Of Classical Mythology*, New York 1999, 536.

⁶⁹ Ф. БРОДЕЛ, *Средиземно море и Средиземноморският свят по времето на Филип II*. Част 1, София 2017, 316 – 320.

⁷⁰ ГИБИ, II, 313.

все по-популярен.⁷¹ От късните сведения на Георги Кедрин и Михаил Сирийски обаче научаваме за особен интерес в края на управлението на Юстин II (565 – 578) към оръдието на Страстите, като едно пренасяне на частица от него в столицата става повод за 10-дневни празненства.⁷² Тази засилваща се динамика в интереса към Честния кръст е логично продължена през първата половина на VII век, когато намира и своята окончателна развързка. Пряк свидетел на този процес и неминуемо участник в него става и самият Маврикий.

Религиозният психологизъм във военната дейност на император Маврикий изглежда се запазва като определена линия през цялото му управление – както в източните, така и в западните дела. Интересен е случаят с една молба на Маврикий до солунския епископ Евзебий от края на VI век, споменат по-късно от епископ Йоан в книга I от „Чудесата на св. Димитър“. Според последния василевсът моли да заеме мощите на св. Димитър, които да отнесе със себе си на война.⁷³ Епископът му отказва, аргументирайки се с неуспешния поранен опит на Юстиниан I (527 – 565) също да влезе в притежание на почитаните мощи на светеца.⁷⁴ Дали намерението на Маврикий е да използва мощите на Солунския чудотворец в кампанията срещу аварите, или в тези срещу славяните е трудно да се посочи. Обстоятелствата около искането на Юстиниан също не са ясни. Мълчанието на изворите по

конкретни случаи за употреба на реликви във военните кампании на Юстиниан насочва вниманието ни към липсата все още на ясна концепция за прилагането на подобна практика.

Управлението на император Маврикий е белязано от постоянни военни сблъсъци в пределите и по границите на империята. Въпреки че личността на този василевс остава все още твърде противоречиви мнения в историографията, оценката за неговите военачалнически способности, в контекста на пределното напрежение и икономическите проблеми, е положителна. Едва ли е плод на случайност, че един от най-значителните паметници на византийското военно изкуство – „Стратегикон на Маврикий“, се отнася именно към управлението на император Маврикий, а според някои изследователи самият василевс е негов автор.⁷⁵ Стратегиконът разкрива съществени нововъведения във византийските военни порядки от този период, а интересните проявления във военно-религиозната служба и практика, разгледани дотук, само допълват и сами по себе си свидетелстват за значимостта на последната четвърт от VI век в развитието на Византия.

Драматизмът във външнополитически план се усилва при управлението на император Ираклий (610 – 641). Динамичното управление на този василевс е белязано до голяма степен от повратните военни конфликти на Изток. Изключителните проблеми и кризи на неговото време изискват извънредни и вестранни решения. Сама по себе си философията на войната при Ираклий претърпява съществени изменения, които намират отзвук през вековете.

Основните извори за управлението на василевса Ираклий са Теофан Изповедник и Георги Пизидийски. Първият макар и доста

⁷¹ J. NICKELL, *Relics of the Christ*, Kentucky 2007, 81 – 83; A. FROLOW, *La relique de la Vraie Croix*, 188 – 190.

⁷² H. KLEIN, *Sacred Relics and Imperial Ceremonies at the Great Palace of Constantinople*, *BYZAS*, 5 (2006), 87.

⁷³ P. LEMERLE, *Les plus anciens recueils des miracles de saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*, Paris 1979, 90; P. GROTOWSKI, *Arms and Armour*, 112; H. KLEIN, *Sacred Relics and Imperial Ceremonies*, 177 – 178; M. WHITE, *Military Saints in Byzantium and Rus, 900–1200*, Cambridge 2013, 16 – 17.

⁷⁴ CH. BAKIRTZIS, *Pilgrimage to Thessalonike: The Tomb of St. Demetrios*, *DOP*, 56 (2002), 177; H. KLEIN, *Sacred Relics and Imperial Ceremonies*, 87.

⁷⁵ *Стратегикон Маврикия*, Изд. подг. Кучма, В. В., СПб. 2004, 9 – 11.

по-късен, стъпва на широка база от извори, някои от които недостигнали до нас. Самият Теофан в своята Хронография с положителност се опира и на част от сведенията на Георги Пизидийски.⁷⁶

След краткия период на вътрешен упадък при управлението на Фока (602 – 610) и възкачването на новия император разполагаме със сериозни аргументи в подкрепа на една приемственост във военното дело и отношението му към религията. Това проличава още с повторното назначаване на стария военачалник Филипик за *magister militum per Orientem* през 612 г., който обаче малко след това умира.⁷⁷

В същото време условията за едно широко навлизане и използване на религиозния психологизъм във войната са твърде добри. Основният конфликт се разиграва върху територия с богат религиозен фон, в центъра на който са Светите земи. При такова критично противопоставяне между християнството и източния паганизъм на персите от основно значение е позицията на Църквата. В дадения случай константинополският патриарх Сергей всячески подкрепя и насърчава василевса в по-нататъшната борба. Особено показателен е епизодът, когато патриархът сам иницира и пожертва ценната утвар от столичните храмове за финансирането на военните кампании на Изток.⁷⁸

За пръв път божествената закрила над Ираклий и над образа му на военачалник – победител се проявява още по пътя му към овладяването на императорската власт. Най-напред този момент е предаден в „Ираклиада-

та“ на Г. Пизидийски посредством един твърде неясен и метафоричен език:

*Ти [Ираклий] не го уби [Фока], като Персей-измамник, но на покварителя на девици противопостои с образа на непорочната Девица, та потръпна той, понеже имаше ти Нейната подкрепяща икона, когато приближи на звяра алчната уста.*⁷⁹

Очевидно поетът представя добре известен и популярен за съвременниците епизод от бунта на Ираклионите срещу управлението на тиранина Фока.

Действителното събитие зад стихоплетския образ се разкрива пред нас едва в разказа на Теофан Изповедник:

*През тази година – четиринадесети индиктион [610] – на 4 октомври, понеделник, Ираклий пристигна от Африка с подсилени кораби, които, както разказва Георги Пизидийски, имаха на мачтите си реликварии и икони на Божията Майка, а също и носеха многобройна армия от Африка и Мавритания.*⁸⁰

В същината си и двамата автори се опитват да внушат на читателя легитимността на заетата със сила от Ираклий власт и справедливостта на бунтовното дело, което според тях е боговдъхновено, покровителствано от самата Богородица.

⁷⁹ οὐχ εἶλες αὐτὸν, ὡς ὁ Περσέως πλάνος, ἀλλ' ἀντιτάξας τῷ φθορεῖ τῶν παρθένων τὸ φρικτὸν εἶδος τῆς ἀχράντου Παρθένου αὐτῆς γὰρ εἶχες τὴν βοηθὸν εἰκόνα ὅτε προσῆλθες τῇ βορᾷ τοῦ θηρίου.

Вж. GEORGI PISIDAE, *Heraclias*, 79; A. SIROTENKO, *Constructing Memory: The Chronicle of Theophanes on the Reign of Heraclius*. – In: *Telling stories in Byzantium: Narratological Approaches and Byzantine Narration*, Uppsala 2018, 227 – 228.

⁸⁰ Τοῦτω τῷ ἔτει μηνὶ Ὀκτωβρίῳ δ', ἡμέρᾳ β', ἰνδικτιῶνος ἰδ', ἦκεν Ἡράκλειος ἀπὸ Ἀφρικῆς φέρων πλοῖα καστελλωμένα, ἔχοντα ἐν τοῖς καταρτίοις κιβώτια καὶ εἰκόνας τῆς θεομήτορος, καθὰ καὶ ὁ Πισίδιος Γεώργιος λέγει, καὶ στρατὸν πολλὸν ἀπὸ Ἀφρικῆς καὶ Μавριτανίας.

Вж. H. TURTLEDOVE, *The Chronicle of Theophanes*, Philadelphia, 1982, 8.

⁷⁶ D. KRUEGER, *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History, J ECS*, 7/1 (19 99), 179 – 180.

⁷⁷ J. MARTINDALE, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, III, Cambridge 1992, 1023 – 1025.

⁷⁸ И. БОЖИЛОВ, И. БИЛЯРСКИ, И. ИЛИЕВ, Хр. ДИМИТРОВ, *Византийските василевси*, 148.

По много по-реалистичен начин Теофан Изповедник предава събитието, допълвайки го с някои детайли. Докато Георги Пизидийски споменава една единствена икона, Теофан Изповедник съобщава за *реликварии и икони*. Те по собствен начин били носени на самите корабни мачти.⁸¹ С използвания от Теофан термин „πλοῖα“ най-чести се обозначават платноходи. Твърде е вероятно да се има предвид по-конкретно някоя от прочутите икони на Божията майка, а съдържанието на реликвария/иите да се отнася до високо почитаните одежди на Пресветата Богородица. Ираклий без съмнение цели светите предмети да бъдат своевременно забелязани от противника, окачвайки ги именно на корабните мачти. Имайки предвид това, че хронистът своего рода описва пристигането на корабите пред стените на самата столица, трябва да отбележим психологическо въздействие на описания акт. Именно в началото на VII век култът към Богородица особено силно се утвърждава и като собствен за Константинопол. Божията майка се възприема за защитница на града, а само 16 години след заемаването на престола от Ираклий на Теотокос ще бъде приписано изцяло избавлението на столицата от аваро-славяно-персийската обсада.⁸² В този смисъл зад действията на Ираклий прозира ялната цел да покаже на защитниците на Константинопол, че Божията майка е презрела царуването на тиранина Фока, вдигайки покровителството си над него и столицата.⁸³

⁸¹ Мачтата е най-високата част от кораба, представляваща пилон за окачване на ветрилата. Вж. J. PRYOR, E. JEFFREYS, *The Age of the DROMON: The Byzantine Navy ca 500-1204*, Leiden 2006, 238 – 244.

⁸² К. Лъсков, Чудодейният образ на Богородица като закрилница на Константинопол при обсадата от 626 година. – В: *XII-XIII Национални студентски научни четения: Европейско културно-историческо наследство*, София 2018, 46 – 56.

⁸³ Този интересен прием недвусмислено напомня за случая със свети Димитър Солунски и въстанието на Асеновци (1185 – 1186 г.), когато според разпространен

Още след овладяването на Константинопол цялото внимание на Ираклий се насочва на Изток. От изключително значение е пленяването на Христовия кръст и превземането на Йерусалим на 5 май 614 г.,⁸⁴ което събитие предопределя бъдещите ходове и действия на новия василевс. От този момент на преден план в двубоя с персите излиза противопоставянето на религиозна основа. Първата постъпка на Ираклий в тази посока е въвежданият през 615 г. нов номинал от сребърни монети – т.н. хексаграми, с които да бъде подпомогната финансово войната с Персия (Обр. 1). На реверса на монетата е изобразен кръст върху глобус, поставен на три стъпала, с надпис: „Господи, донеси помощ на ромеите“ („Deus adiuta Romanis“).⁸⁵

Обр. 1. Сребърен хексаграм на император Ираклий и неговия син Константин. (По Whalin, D. *A note reconsidering the message of Heraclius' silver hexagram, circa AD 615.* – *Byzantinische Zeitschrift*, 112/1 (2019), 227.)

Ответният удар на византийците обаче идва едва няколко години по-късно и след ния тогава слух Чудотвореца изоставя Солун и посредством негова икона, пренесена в Търново, става покровител на възобновителното дело и новата българска столица. Вж. И. Дуйчев, Въстанието на Асеновци и култът на свети Димитър Солунски. – В: *И. Дуйчев. Проучвания*, IX, 44 – 52; И. Божилов, *Седем етюда по Средновековна история*, София 1995, 152 – 153.

⁸⁴ И. Божилов, И. Билярски, И. Илиев, Хр. Димитров, *Византийските василевси*, 147.

⁸⁵ Д. Владимирова-Аладжова, Сребърни монети на император Ираклий (610-641). – В: *Археологически хоризонти. Сборник в чест на 70-годишнината на доц. д-р Иван Джамбов*, Пловдив 2018, 114 – 120.

усилена подготовка на 4 април 622 г. Ираклий сам оглавява голям поход срещу персите.⁸⁶

Според сведението на Теофан Изповедник още с началото на кампанията императорът се уповава на светия Образ неръкотворен:

*Императорът взе в ръцете си изображението на Богочовека, което от ръце не бе нарисувано, но както Той – заченат без семе, без да рисува форми и придаде облик на всичко. Осланяйки се на вярата си в Божия образ, той начена мъчните си борби. Обеща на армията, че ще се бори заедно с тях до смърт и че ще се отнася към тях, като към свои деца. Защото не искаше сила на страха, а сила на любовта.*⁸⁷

Този интересен епизод от началото на похода се потвърждава и в поемата на Георги Пизидийски.⁸⁸ Най-вероятно късният разказ на Георги Кедрин (XI в.) за използването на Убруса в кампанията на Ираклий от 622 г. се опира именно на тези по-ранни източници.⁸⁹

Твърде вероятно е василевсът да държи с ръце именно мандилиона, използван по-рано от Филипик в битката при Солахон през 586 г. Краткото съобщение на Теофан Изповедник подсказва с положителност по-нататъшното участие на реликвата във военната кампания: *Осланяйки се на вярата си в Божия образ, той начена мъчните си борби.* Нещо повече – сцената, предадена ни от византийските хроники, напомня клетвен обет, чийто гарант и свидетел се явява светият Убрус.

За тази същинска борба с персите и участието на реликви в нея няма достатъч-

но информация. Единственото друго по-конкретно сведение е това за използването през 622 г. на част от Честния кръст, поставено върху копие.⁹⁰ Твърде вероятно това да е станало по установения вече при Маврикий порядък: златно копие, носещо високо частицата от Кръста и предхождащо императора.

По косвени посочвания в изворите може да бъде потърсено и участието на Богородични реликви в епопеята срещу персите. Теофан Изповедник споменава, че при опожаряването на Бебдарк и превземането на Дастагерд Ираклий отправя благодарност към Господа за *...чудесата, които върши със застъпничеството на Неговата Майка.*⁹¹ Логично е да се допусне такова едно посредничество с контактни реликви на Богородица, каквито Ираклий вече използва при узурпирането на трона.

Сама по себе си войната с Персия по времето на Ираклий не представлява невиджано събитие – Източната римска империя още в годините и като част от старата Римска империя воюва с голямата източна монархия. На дневен ред стои въпросът, защо именно във войните на Ираклий с персите християнството е въвлечено с такъв голям размах в ожесточената схватка и кое го налага. Най-вероятно отговорът до голяма степен се крие в състоянието на империята. Според изворите Ираклий поема управлението при пълно изтощение на страната и пред двойния натиск от Запад и Изток.⁹² В хрониката на Теофан Изповедник се отбелязва, че при едно преброяване на войската в началото от царстването на Ираклий се намират само двама оцелели от армията, въстанала на страната на Фока срещу Маврикий.⁹³ Така най-вероятно

⁸⁶ H. TURTLEDOVE, *The Chronicle*, 13.

⁸⁷ H. TURTLEDOVE, *The Chronicle*, 14. Този последен израз най-вероятно е перифраза от Второ послание на св. ап. Павел до Тимотей: *Защото Бог не ни е дал дух на боязливост, а дух на сила, любов и целомъдрие.* (2 Тимотей 1:7).

⁸⁸ GEORGI PISIDAE, *De Expedition Persica*, Act. I, 139 – 149, 9

⁸⁹ GEORGIUS CEDRENIUS, *Historiarum Compendium*. – In: *CSHB*, Vol. 8, Bonn 1838, 719.

⁹⁰ S. MERGIALI-SAHAS, *Byzantine Emperors*, 50; GEORGI PISIDAE, *De Expedition Persica*, 23.

⁹¹ H. TURTLEDOVE, *The Chronicle*, 26.

⁹² H. TURTLEDOVE, *The Chronicle*, 10.

⁹³ A. SIROTENKO, *Constructing Memory*, 30; H. TURTLEDOVE, *The Chronicle*, 10.

голямата деморализация на населението след тираничното властване на Фока, изчерпаният потенциал на армията, кризисната опасност по границата и икономическото състояние принуждават Ираклий да търси различни форми и начини на противодействие.

След преодоляването на персийската опасност и появата на нова в лицето на арабите, извори за по-нататъшното използване на реликви не са установени. Самият Ираклий не приема личното военачалство в нова кампания срещу арабската заплаха. От друга страна, империята е твърде изтощена, за да се противопостави по какъвто и да е начин, търпейки редица загуби. С това в общ план се резюмират причините за липсата на изворов материал.

Посочените и разгледаните дотук моменти от управлението на Ираклий кореспондират с една по-широка тема, свързана с дискуссионния свещен характер на войната при този василевс.⁹⁴ Обратната посока на разсъждение обаче – от естеството на войната към военно-религиозния обичай, свързан със свети реликви, също е от значение.

Според изворите именно в схватката с персите при Ираклий се създават особени предпоставки и ритуалност във военното дело, което по-късно, в следващия етап на развитие на милитаризирания култ към реликвите, ще се оформи като важна идеологическа основа за използването им.

⁹⁴ Въпросът за свещения характер на войните с персите при Ираклий и за приписвания му образ на „първи кръстоносец“ е доста добре разгледан историографски и теоретично при Т. КОЛБАВА, *Fighting for Christianity: Holy war in the Byzantine Empire, Byzantion*, 68/1 (1998), 194 – 221; Y. STOURAITIS, *Jihād and Crusade: Byzantine positions towards the notions of „holy war“*, *Byzantina Symmeikta*, 21/1 (2011), 11 – 63; В българската историография вж. В. Вачкова, *Традиции на свещената война в Ранна Византия*. София 2004; И. Михов, *Византийските свещени войни: проблеми и дискусии, Епохи*, XXIII/2 (2015), 448 – 458.

Един от най-важните моменти в изпълнението на идеята за религиозно вдъхновена война са самите речи на Ираклий пред войската. И още в самото начало на повсеместната леност и страхливост императорът противопоставя Божията воля.⁹⁵ След като навлиза в Персия и непосредствено преди първата схватка, Ираклий произнася реч, която по думите на самите войници ги вдъхновява, укрепва вяратата им и премахва всякакво съмнение. Нещо повече – василевсът определя предстоящата в похода смъртна заплаха като „предвестник на вечен живот“.⁹⁶ В този войнстващ християнски дух Ираклий се обръща неведнъж към войниците си: *Нека се жертваме пред Бога за спасението на нашите братя. Нека приемем мъченическия венец и тъй да ни приветстват бъдните дни, а Бог да ни възнагради.*⁹⁷

Участието на реликви в походите на Византия е бавно протичащ и развиващ се в течение на столетия процес. В първите столетия от тържеството на християнството Христовият кръст е символ на победата срещу невидимите сили – на есхатологичната победа над силите на мрака. Много скоро обаче той се превръща в „оръжие“ на победата срещу реалните врагове на византийската цивилизация – варвари и иноверци. През ранновизантийския период това явление във военното дело има спорадичен характер, намирайки изява в политиката на отделни владетели. Доколкото светите реликви са в изключителното разположение на Църквата и василевса, налагането им във военното дело произхожда именно от владетелската институция. По този начин функцията

⁹⁵ H. TURTLEDOVE, *The Chronicle*, 14.

⁹⁶ H. TURTLEDOVE, *The Chronicle*, 16; Словото на василевса ясно кореспондира с евангелието на Матей: *И всеки, който е оставил къщи или братя, или сестри, или баща, или майка, или жена, или деца, или ниви заради Моето име, ще получи стократно и ще наследи вечен живот.* (Матей 19:29).

⁹⁷ Т. КОЛБАВА, *Fighting for Christianity*, 207; H. TURTLEDOVE, *The Chronicle*, 19, 23.

на реликвите придобива двояк облик. От една страна, те по директен начин влизат в интимно отношение едновременно с отделния индивид и с общото цяло – войската. От друга страна, бидейки в пряка определеност с владетелската институция, реликвите допълнително засилват авторитета и вярата в способността на пълководеца – самият василевс или пряко поставено от него лице.

В най-голяма степен реликвите през този период, които регистрираме като апотропеи в походите, са свързани с Христос. Първопричината е все още слабият светителски и реликварен култ. Всъщност, през първите векове от съществуването на Византия водещо при явяването на реликви на бойното поле е не толкова тяхната собствена защитническа роля и сила, колкото присъствието им като проводник и посредник на провидението.

Извеждането на началния етап на възникване на практиката с участие на реликви във военното изкуство при управлението на

свети император Константин създава солидна основа за по-нататъшното навлизане на подобен обичай. Особен катализатор за развитието на това явление безспорно са стълкновенията по източната граница на империята, където се създават необходимите условия не само за практическото му осъществяване, но и за идеологическото му аргументиране.

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА:

- ГИБИ – Гръцки извори за българската история
- AMV – Acta Musei Varnaensis
- CHJ – Cambridge Historical Journal
- CSHB – Corpus scriptorum historiae byzantinae
- CQ – The Classical Quarterly
- DOP – Dumbarton Oaks Papers
- JECS – Journal of Early Christian Studies
- JHA – Journal for the History of Astronomy
- JÖB – Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
- RES – Revue des Études Slaves

RISE OF THE HOLY RELICS IN THE MILITARY CAMPAIGNS OF BYZANTIUM (4th – 7th CENTURY)

Kristiyan Laskov

Abstract: *The article attempts to examine concrete and actual use of holy relics during military campaigns of Byzantium in the Early Byzantine period, based on various byzantine literary sources. The examined issues in this study were less affected in the historiography. The emergence of holy relics on the battlefield implies an immense impact on the Christian military forces. The presented article center on a complex phenomenon, which combine on the battlefield both psychological and religious matters. A rising tradition at the dawn of Byzantium.*

Keywords: *Christianity, relics, warfare, Byzantium.*